
Володимир
Зелінський

МІЖ ТИТАНОМ І ВЕПРОМ¹

*Що ж, нехай це я створив цю чарівну істоту,
цю думку. Раптом мене не стало.
Чому ж має зникнути й вона?
Тому що зогнив чи спалений мій мозок?
Хіба ця істота не дістала від мене життя
й не увійшла через те у загальне людське
та світове життя, не полетіла з мого світу,
з моєї уяви до світу іншої мислячої істоти,
до уяви іншого? Можливо, вона проникла
в нього незнамо як та коли для нього самого?
Мене не стало, але залишився він, той,
хто мислить. І раптом з вікна свого темного
тунелю, вже у своїй уяві, він побачив мою
думку, моє чарівне створіння: ось воно
промайнуло... Він вважає його своїм,
він навіть гадки не має про мене, і воно тепер
не моє, а його. Але воно було моїм, воно виникло
з мене — з матерії, що була мною.*

Я. ГОЛОСОВКЕР «Про що думав юнак»

I

Крім юнацької віршованої збірки «Сад душі моєї» (1913), кількох статей, поетичних та прозових перекладів, а також розгорнутих приміток до них, Яків Емануїлович Голосовкер опублікував на кінець життя лише дві не надто обсяжні авторські книги: «Сказання про титанів» та «Достоевський і Кант». Із часом, вже після його смерті було надруковано «Логіку міфу», «Спалений роман», «Засекречений секрет», «Імагінативний Абсолют». Книги ці, що почасти вторують одна одній, можна роз-

© В. ЗЕЛІНСЬКИЙ,
2014

© Переклад з російської
В. Недашківського,
2014

¹ З огляду на завеликий для журнальної публікації обсяг друкуємо зі скороченнями (прим. ред.).

глядати як розрізнені фрагменти єдиної та великої Праці або Сказання його життя, що залишилося незавершеним, невідновленим² або просто не встигло скластися. Але все створене його уявою, а потім згасле, напівзабуте, — немовби клопотаючи про своє право на життя у культурній спадщині нащадків, — продовжує по-своєму хвилювати нас, передусім тих, хто знав і задуми, і праці автора. Голосовкер не був марнославним, а якщо й був честолюбним, то лише в якомусь іншому, старожитньому, нежитейському розумінні. Неодноразово згадував він про «грандіозне марнославство еллінів» («Оргіазм і число»), і якщо приміряти цю грандіозність до нього самого, то її ніяк не змогла б наситити наша квота читацька прихильність. Після виходу з друку «Титанів» славнозвісність нібито наблизилася до нього, але нічим не зіграла та й не втішила. Як і багато хто з мислителів, він волів не того, щоб його якось особливо вихваляли, він потребував, щоби ним мислили, його уявою жили, його образи осягали й за ними навчалися пізнання. І через те до будь-якої доброзичливої чи ювілейної похвали він поставився б, либонь, з тією самою притаманною йому уїдливо-зневажливою усмішкою, що й до чергового нападу ідеологічної мітли. Але при цьому він завжди якось потужно, болісно прагнув, щоби прихована в ньому мисляча сила заявила про себе колись на повен голос, щоб на Платоновому «Бенкеті» обраних умів, слідом за метафізиками та провидцями, слідом за знаменитими промовама Чистого Розуму, Абсолютної Ідеї, Світової Волі, було врешті-решт надано слово і його Імагінативному Абсолютові.

Працею життя Якова Емануїловича Голосовкера було створення Знання. Знанням якось мало було заявити про себе лише літерами на папері або лекцією в академічній залі. Воно було для нього одушевленою істотою, здатною до перевтілення, вимагало для себе пластичної форми, потребувало краси. Вся решта — написане чи задумане — все це було або ж могло стати живими стовпами його святилища, створеного, як він полюбляв казати, «сміслообразами». Так, його «Сказання про титанів» народилися аж ніяк не задля ще одного викладу відомих міфів задля просвіти дітей старшого віку; це видобутий з архаїки героїчний епос, відтворений на ґрунті небагатьох уцілілих фрагментів. Так і потужна складена ним «Антологія античної лірики», міркування-розвідки про Гьольдерліна або розгадування повісті Лермонтова були значущими для нього не стільки самі по собі, скільки як складові, хоча й цілком самостійні частини єдиної картини його авторського світу, де всі вони щільно та органічно дотичні одна до одної. У кожній із цих частин філософ упізнає й відкриває себе в обраному ним герої, позаяк тільки «він знавець... тієї есенції, яку виготовляє» (з коментарів до драми Гьольдерліна «Смерть Емпедокла»).

² Авторіві нарисів ідеться про неодноразово спалені рукописи Якова Голосовкера (прим. ред.).

Вершиною, очільним смислом цього світу було самопізнання думки в собі та в інших, тобто народження Філософії. Але мало було тільки відтворити її, тобто помістити в теоретичні праці; її ще треба було вільно й широко прилучити до товариства обраних і споріднених душ. Таке товариство треба було самому побудувати, обмежити від інших, зміцнити єдиним творчим задумом. Звідси всі його екскурси у дослідження, коментарі, переклади, де під чужими іменами та обличчями мешкали його, Голосовкера, думки, на які йому так і не вистачило життя. Він був «із тих, кому не треба мільйонів» (становища, слави, сімейної домівки тощо), «а треба думку розв'язати»³. Радше самій його думці необхідно було розвагітнитися, причому не тільки у трактатах, а й у віршах, у перекладуваних ним ліриках, у титанах, таких схожих на нього, у сказаннях його життя. Анітрохи не применшуючись у своїй культурній або імагінативній реальності, вони слугували й загальній філософській справі. На його бенкеті вони творили думку разом із мислителями найвищого рангу.

«Коли ми, втім, філософуємо? — запитує Гайдегер. — Вочевидь, тоді, коли вступаємо у бесіду з філософами» («Was ist das — die Philosophie?»). Але якщо для невтаємничених ця бесіда — тільки більш-менш цікава «історія філософії», то для самих філософів вона має сенс як найзахопливіше й найдіалектичніше звільнення остаточної істини з-під гніту всіляких шифрів, софізмів та умоглядних схиблень. Той, хто відкриває для себе філософську істину, пояснить нам, про що вони кажуть. По суті, вони кажуть один одному про те, як ми, філософи, схиблюємо думками. Точніше, як думками схиблюють вони. Позаяк істина — це не пам'ятник культурі й тим паче не почесний музей багатьох кам'яних бовванів, істина — шлях, і завершує його той, хто увінчує умогляди інших і оголошує, що мети досягнуто.

Мабуть, ще з юності Голосовкер був переконаний, що належить до цих утаємничених, що рано чи пізно, але й він скаже своє останнє звільнювальне слово, і решта небожителів думки вислухають його як рівного. Це переконання, мабуть, жило в його свідомості ще до того, як він написав свій перший рядок. І коли рукописи його палали у вогні, кам'яніли у сховищах, коли їх розтаскували по чужих сторінках, він навряд чи остаточно відмовлявся вірити, що ці ворожі стихії — вогонь, забуття, життєві негаразди або чужа зажерливість — і справді спроможні остаточно спалити, стерти ту радісну незаперечувану правду, яка настільки владно творилася в його душі.

Є автори, подібні до приміток на берегах своїх книжок. Або до післямов, підписаних іменами неабиякої ваги, яких ніхто не читає, — найцікавіше вже сказано. Але є автори (їх набагато менше), чиї твори — лишень вступ до науки або до драматичної фабули їхньої особистості. Хоч би що вони написали, вони завжди є чимось більшим, несподіванішим, загадковішим, ніж створене ними. Таким був і Голосовкер. «Його вчення було його

³ «...а надобно мысль разрешить» (Достоевський).

поведінкою, а не книгою» («Оргіазм і число»), — сказано ним про Сократа, але насправді про самого себе. Він недарма мислив про себе як про персонажа героїчного, на високих підмостках розігруваного міфу. Але такого героя не можна зіграти, ним треба народитися. Інша річ — чи трафіло йому народитися за доби, яка нав'язувала свої, викроєні за єдиним трафаретом маски, як і міфи, аж ніяк не еллінські.

П'ятдесяти років він написав спробу автобіографії: «Міф мого життя». Він щойно повернувся з табору, де відсидів три роки — лише три роки за тих часів, хоча слово «лише», настільки доречне у контексті тієї доби, легко вимовляти лише тим, хто ніколи не був за ґратами. Його взяли ще до того, як почали брати всіх поспіль, — за те, що працював у видавництві «Academia», яке очолював Каменєв, а заодно й за портрет Ніцше на стіні у нього вдома, з чого, за законами нашого двору тих часів, безпосередньо впливав намір повисаджувати динамітом Кобу та Кремль. Але це був лише 36-й рік, і машину терору ще не вповні було запущено, тож у разі цілковитого невизнання вини могли дати оці мінімальні три роки. І тут — знову-таки поталанило! — кінець тих трьох років припав на перші післяєжовські місяці, коли уда вирішив трошки пом'якшити та послабити хватку. Голосовкер, не здогадуючись тоді, що це чудо, одне з небагатьох справжніх везень у його житті, вийшов зі свого лісопівалу 39-го року. За його розповідями, він діставався додому півроку, пройшов узимку та навесні від Воркути до Александрова ледь не пішки, переправляючись через великі північні ріки, іноді перед самим льодоходом, і, коли повернувся до Москви, виявив, що твори його життя згинули. Їх спалив колишній друг, такий собі «інфернальний художник», якого, мабуть, аби не вшанувати славою Герострата, він при мені уникав називати на ім'я.

«Воно (спалення) було трагедією для мене, котрий повернувся з каторги[...], — писав Голосовкер у «Міфі мого життя» (1940). — Це була друга каторга — найкаторжніша за будь-яку каторгу. Мені залишилася тільки уява — пам'ять, в якій живе болісно те, чого вже немає безповоротно. Я бачу рукописи, я бачу сторінки, переді мною, немов привиди, проминають колишні думки... але того, що жило словом, образом, ритмом, що було злютовано в цілісність задуму, — цього немає. Я лишився бездітним».

І все ж за зображенням стражденного героя, за трагедійним плащем тут усе ще проглядає надія. Через відчай прохоплюється катарсис, очищення. Рукописи згинули, як гинуть герої трагедій, полишивши глядачів (нехай навіть єдиного «внутрішнього глядача») із визвольною ясністю смислу. Сторінки палають, але власне думці ще далеко до смерті, вона ще не почала старішати. Нехай все, що спалено, — той лункий смисл, що бринить у душі, здобуде для себе новий образ. Попередніх слів та ритмів більше немає на папері, та неперебутня потуга уяви, що мешкала в них, подарує їм нове життя. Вона, уява, ще має снагу воліти, творити, наказувати. Те нове й незнане, що живе у ньому, все ще підвладне його творчому волінню. «Чи ввійде воно

у світ, чи прийде до людей, а чи, можливо, знову через зле воління або байдужість людей буде спалене чи загубиться і згине, що можу я? — писав він у «Міфі». — Зараз я тільки виконавець внутрішнього веління».

Так, усе буде спалене ще раз, хоча тепер лише з лихого випадку, і ще раз буде відновлене й відтворене. Відчай того часу ще не міг здолати його на-снагу. Либонь, саме тоді він і перебував на вершині свого життя.

II

Доля звела нас на початку осені 1960 року, через двадцять років після тих рядків та подій. «Внутрішнє веління», про яке він писав у «Міфі», було щойно — і востаннє! — виконано. Головну працю було знову відроджено, головні речі, задля яких варто було приходити у цей світ, нарешті сказано. Відчуття внутрішньої перемоги зробило його більш охочим до спілкування. Колишній самотник вмів, як виявилось, заразливо сміятися, вчорашній фанатик своїх «культурімагінацій» міг зі смаком та до пуття потеревенити про збирання грибів. Саме таким зображає його світлина, надрукована у «Засекреченому секреті»⁴. За його насупленим, ласкаво-пронизливим, немовби дещо гіпнотичним поглядом, іронічною напівпосмішкою стоїть усвідомлення своєї сили. Здається, ось-ось він промовить на вашу адресу що-небудь розумно уїдливе (але, зрештою, необразливе) і завжди трохи загадкове. За тих часів він вийшов з усамітнення самої тільки уяви і не те щоб почав шукати учнів, але принаймні перестав їх надто цуратися. На сімдесят років йому дещо набридло посиджувати на самоті за своїм бенкетним столом. Якби хтось із його сучасників, щодо чиеї порядності та культури не було жодних сумнівів, попрохав його тоді розповісти що-небудь про історичний розвиток еллінської міфології або про інстинкт уяви, він би, либонь, не пручався. Можливо, він би не відмовчувався, якби «плем'я молоде, незнайоме» (якщо б тільки вміло поводитися пристойніше) попрохало його розтлумачити закони віршування, за старовини та після неї, або брати-філософи запросили його на диспут, але з гарантією, що не буде ні крадіжки, ні розпродажу його ідей... Та загалом Голосовкер зовсім не просто йшов на контакти. До того ж і сучасники, ті, що годилися йому чи то в однолітки, чи то в сини та внуки, теж не дуже квапилися такі контакти зав'язувати. І йому доводилося часом самому шукати їх, мало не навпомацки.

«Чому ви не приходите? Це ваш батько заборонив вам приходити?» — вимогливо, без жодної люб'язності та еківоків спитав він мене, зустрівши випадково на Тверській, біля дверей ресторації Дома актора, де щойно пообідав. Правду кажучи, я не пам'ятав про його запрошення. Справді, його «заїжджайте до мене», сухо й немовби випадково, мимохідь кинуте мені, майже підлітку, який до того ж мав сумнівний статус «сина критика» і якого

⁴ Томск, Водолей, 1998.

ще не допускали до серйозних розмов у кабінеті батька, — все це якось завважно можна було вважати за серйозний намір спілкуватися. Пам'ятаю, що за кілька хвилин підскочили мої друзі, які вирішили, що моя бесіда з таким живописним старцем дає їм право й собі взяти в ній участь. Яків Емануїлович негайно охолов, майже відверотися і став раптом схожий на сивого птахажика. Миттєве самозамикання — такою часто-густо була перша реакція на сторонніх у колишніх таборян. Але зі мною стосунки якось одразу залагодились; відтоді я почав відвідувати його, і мені випало стати одним із дуже небагатьох, мало не єдиним із тих, — якщо не казати про небожа, — хто став постійним свідком останнього, вершинного періоду його життя та його нестямно жакливого кінця.

Голосовкер почав відвідувати дачу мого батька, ймовірно, від середини 50-х років. Атмосфера тих часів містила якийсь ядучий і небезпечний запах напівлегальності, напівзабороненості, що залишався від шойно поширеного слова «реабілітація», ще не опанованого державною мовою. У незаплямовані домівки, що добротні й міцно стояли на землі, «реабілітовані», як правило, не ходили, а якщо вже траплялося таке, то якось окремо від решти публіки. Мені здавалося, було два різновиди реабілітованих: одні довго барилися і спотикалися на порозі, й перш ніж вони встигали увійти, першою увиходила якась їхня затурканість, їхня побитість, недоречність їхнього перебування в домівці зі становищем та обставою, і на обличчях господарів тоді мимовільно виникав той специфічний вираз, який, не ховаючись, проказував: «дати пораду, якщо вже треба, карбованця-іншого, пожаліти, покартати, спровадити». Але були реабілітовані, й навіть зовсім не реабілітовані, і мало не таборові, хто увиходив різко й загрозливо, немовби з якогось іншого, шойно полишеного за порогом забороненого, жахового життя, відтак усталеність теплих, міцно вкорінених домівок миттєво поставала якоюсь ненадійною, тимчасовою декорацією, і в їхній присутності мешканці затишних кабінетів із кріслом та книжками якось шулилися й нітилися.

У самій манері з'являтися у Голосовкера було щось статично-ієратичне; він не входив, а якось раптово виростав на порозі домівки зі своєю напівпосмішкою, і було не зрозуміло, чого було в ній більше — привітності чи в'їдливої іронії. Найімовірніше вона поєднувала і те і те, тож самі двері, ніби відступивши перед ним, ще до господарів запрошували його увійти. Вони шанобливо пропускали в охоронюване ними житло не каторжанина, побитого долею, і не скаржника-прохача-бідолаху; разом із Голосовкером до домівки увиходило завжди щось незвичне та значливе, від чого затісно ставало у будь-якій московській квартирі. Увійшовши, він одразу задавав тон розмови, і його внутрішній світ немовби навалювався на співбесідника. Говорити з ним — означало постійно наштовхуватися на якісь незручні закути, провалюватися в ями у своїй освіті або ж здиратися на висоти з розрідженим повітрям; до бесід з ним також треба було мати хист. І тому зустрічі з моїм батьком, та й не тільки з ним, не завжди, ймовірно, бували на взаєм-

не задоволення. Але Голосовкерові тоді потрібні були люди — аж ніяк не співбрати по перу, не «інженери душ», а просто співбесідники, які б його розуміли. Найімовірніше, просто слухачі. За тих часів у передмові до збірки своїх віршів він писав:

«Моя думка впродовж тривалих років голодувала. Я не знаходив умів, з якими міг би коротко спілкуватися. За тих років людям було надто важко, а іноді й надто лячно. Я говорив часто до невідомих мені. Я знав, що вони існують і що їхня думка так само голодує, як і моя, і так само страждає. Тому я й назвав свою збірку віршів “Вовчий голод”».

III

Вовчий голод з роками тільки зростав і залишався непогамованим. Голод став частиною його самого. Людей, з якими Голосовкер міг би коротко спілкуватися, так і не знайшлося. Чи була в тому його власна провина, а чи провина інших? Передусім він сам не вмів розчакловувати свою самотність. До того ж він, як і колишні або непосталі його друзі, був пов'язаний своїм минулим. Яків Емануїлович дивним дивом устояв, промисленнево не загинув, коли мимоволі вписався у свій час, продовжуючи числитися в тому середовищі, де тільки й міг знайти співбесідників. Але шляхи в культурну спільноту завжди, а за тієї доби особливо, були ухильними та звивистими. Шлях же Голосовкера був зухвально, просто таки зневажливо прямий. Він усіх чомусь зачіпав, навіть коли не перетинався з іншими гнучкими стежинами. У нього й не могло бути багатьох попутників, з якими можна було б відкрито поговорити. Він міг обдати здивованим холодом, обпекти дотепом та ще й із небезпечною шпилькою всередині. Його дотепи ніколи не підлаштовувалися ні до літературних, ні до інших смаків і вподобань його слухачів.

Я застав його в останній, у ліпшому разі передостанній квітучий рік його життя. Якову Емануїловичу було сімдесят років. Попереду, здавалося, ще сімдесят. Він зробив те, що хотів. Він нагадував персонажів своїх сказань — постаттю, мудрістю, поставою, радісним смутком і власне «безсмертям». Його картинна сивобородість, сивобровість, його сиве волосся, здавалось, тільки підкреслювали його бадьорість, наснагу та молодість. Він випромінював іронію та доброту, а ще якусь перестоялу, зголоднілу за титанічними звитягами волю. Його знання шукали для себе виходу, відкриті й завойовані ним істини не могли залишатися відстороненими, їм бракувало чесного лицарського турніру. Міф його життя було майже завершено, записано, він потребував оркестри. Тягар відстороненості почав гнітити його.

«Відсторонене я в Елладі означало громадську страту. Остракізм як заміна смертної кари був нічим іншим, як таким відстороненням» («Оргіазм і число»).

Можливо, підліток, який відвідував його, був для нього останньою спробою вирватися з того остракізму, на який його було засуджено. Для

самого ж гостя ті рік чи півтора були часом неперервного слухання. Або «цікавої розмови». У невеличкому трактаті «Цікаве» Голосовкер визначає це як розмову із самим собою — не келійну, а з усім людством, з минулим і з майбутнім, найвідкритішу розмову, яку тільки може вести людина. Що за біда, коли перед тобою лише юнак! Уява автора може легко поставити на його місце плеяду найвишуканіших умів. Коли мислитель створює свою працю нібито на абсолютній самоті, він звертається навіть не до сучасників, а до всієї світової та вікової аудиторії своїх слухачів. І щонайменше він має на увазі фахівців.

«Звільніться від хибного погляду, — писав Голосовкер, — що автор-філософ — фахівець... Він — мислитель, а думка не має фаху». Це означало: філософська думка не повинна зв'язувати себе ніякими посталими до неї прийомами або обтяжувати нагромадженням до неї культурним матеріалом, вона може поводитися з ним згідно з виробленими нею самою правилами, а не згідно з чужими усталеннями. Вона є вільною, вона створена уявою митця. Не потрібні їй наукові ступені, не вміщується вона у жодні академічні інститути. Але вона звернена до людини, наділеної особливим слухом для сприйняття думки як мистецтва, створюваного інтелектом.

Стародавні класики, німецькі романтики, а також поети всіх еллінських, латинських, німецьких часів були зазвичай господарями «цікавої розмови». Досократики, Платон, Шелінг, Кант, особливо Ніцше, Шопенгауер і Гьольдерлін не сходили з уст. Це повітря, яким вони дихали, прозоре, терпкувате, трохи п'янке, було для Голосовкера тим небом, під яким він посправжньому міг дихати. Він полюбляв перебувати на своїх вершинах, не змішуючи в одну купу ідеї та побутові спомини, але свої екскурси частогусто переривав читанням віршів. Він читав їх у першотворах — Сафо чи Алкея, Горація чи Катулла, — а відтак у своєму або чиемусь перекладі. У моїй пам'яті оживає його голос:

О, как грустно, Небула, избегать игры Амура,
Не осмелиться похмельем смыть тоску, а осмелеешь,
Языком отхлещет ментор.

Або, коли бував стривожений та тужливий:

Худо, друг, твоему Катулле, худо,
Худо, мой Корнифиций, нестерпимо,
С каждым днём, с каждым часом — хуже, хуже...

Після Катулла або Горація він полюбляв прочитати що-небудь італійською, стверджуючи, що тільки в їхній латині вже можна почути мову Петрарки. Слідом за голосом у пам'яті виринає його разуче обличчя, яке так несподівано нагадувало багатьом Рабіндраната Тагора. Вигляд Якова Емануїловича, коли згодом я пригадував його, став для мене з роками ликом або «сміслообразом» самої його думки, його долі: високе біле чоло, оточене сріблом волосся та брів, очі трохи витрішкуваті, напружений по-

гляд, звернений на невидимого співбесідника у віддалених сторіччях і трохи застиглий у змаганні діалогу, трохи розчарований, коли співбесідник навпроти виявлявся кимось іншим. Порозмовлявши години зо три, оббігши тричі навколо Олімпа, заглибившись у діброви німецьких романтиків, ми раптом круто звертали у найнесподіваніший бік: до Тютчева, до Достоевського, а від нього — кривулею знову до Канта (надрукована книга мала ще кілька усних, проговорених варіантів) або, скажімо, до Сократа, потім раптом до Леніна; у пошуках істини і той і той звернулися до мистецтва маєвтики, в їхніх мислительних прийомах є певна схожість (тоді, не читавши ще Леніна, я не допетрав спитати, за що, власне, Сократа запрошено у співтрапезники Ленінової думки), але Сократ ніколи не брався за важелі політики й тому заплатив за своє мистецтво власною смертю... Ленін же взявся за ці важелі, насильством загубивши свою думку...

— Для мене революція, зроблена у жовтні, проіснувала два місяці, — заявляв він раптово і твердо, відволікаючись від предметів, про які варто було говорити. — До грудня 1917 року. Щойно було організовано ЧК, я сказав собі: з революцією покінчено. Починається терор, підлота, освинячення людини. «Свинячість повіспованих Калігул», як потім казав Борис (Пастернак. — В.З.). Мені це стало нецікаво.

— Тоді чому ж ви повернулися з Німеччини, куди вирушили наприкінці 20-х років?

Як я тепер розумію, це було важке для нього запитання. Як йому — з його старим університетським вишколом, німецькою вченістю та героїчною еллінською постаттю — було проходити крізь наші пустодзвонні двадцяті, сталеві тридцяті, лихі сорокові, задушливі п'ятдесяті та останні тріскучі шістдесяті роки, однаково згубні для його, Голосовкера, думки? Чому він повернувся — про те, ймовірно, він не раз запитував себе сам. І відповідав немовби обхідним маневром — радше собі, ніж співбесідникові:

— За тих часів легко було отримати паспорт. І багато хто виїжджав назовсім. Але я повернувся. Чому? Ну, що сказати? — була жінка (він вимовляв це із зусиллям), яку я кохав. А потім — якось не вірив я, що все це так надовго. Мені Лосєв казав ще тоді: «Що ви, Якове Емануїловичу, все бунтуєте? Ця історія з більшовиками років на двісті...» Для мене це було немислимо, я не хотів вірити, гадав, все хутко скінчиться. Не вірю й зараз. Скільки у нас пройшло «нової ери»? Сорок чотири роки? Ну, років двадцять п'ять — тридцять ще, можливо, й протягнеться. Нехай держава у нас дурепа, не може ж вона всіх поспіль зробити дурнями. На двісті років — не може. І потім: Захід Заходом, але мене весь час тягло в Росію».

Той сюжет його життя, що був пов'язаний з жінками, безсімейністю, «романами», залишився для мене нерозкритим. Одного разу, проходячи Гоголівським бульваром повз якийсь уцілілий особнячок, Яків Емануїлович, указавши на нього, раптом довірив мені певну okazію, що трапилася з ним: «За непівських часів тут збиралися гості. Одного разу господиня,

самітня, дуже цікава дама, прощаючись, тицьнула мені в руку ключа. Мовчки, ні слова не кажучи. За дві години я повернувся, відкрив двері цим ключем і так само мовчки поклав його їй в руку. І пішов без жодного слова. По-моєму, більшої образи я не заподіяв нікому в житті».

І підсумував якимось по-чоловічому, просто і владно:

«Я брав тільки тоді, коли кохав».

А проте він полюбляв поговорити про любов. У високому і драматичному значенні, з притаманним йому домішком романтичної іронії.

IV

За «цікавою розмовою» іноді заїжджав його небіж, відомий вже на ті часи історик Сігурд Оттович Шмідт — зробити візит, а заодно підкинути новини та харчі, і тоді між ними починався отой діалог есхілівського Прометея з есхілівським же Гермесом, той двобій трагедійного гумору, який я на ті часи не здогадався занотувати. «Строптивостю такою и своеволием корабль свой ты загнал уже на камни бед». «Мои страдания, слышишь, не сменяю я на услужение Зевесу. Да не будет так!» (Норовитість (рос. «строптивость») означала хронічну незлагідність, сварливість, нісенітну, безглузду непрактичність, невміння миритися з редактором, небажання знайти потрібний тон з директором Держлітвидаву тощо. «Зевес» же мав на увазі систему взагалі, Академію наук зокрема, конкретно ж — кар'єру, дисертацію та партійність.) Яків Емануїлович був царственно, хоча подеколи дещо незграбно іронічним; його співбесідник, в обладунку більш легкому, також не залишався в боргу.

Все високе було йому до постаті, сценічне, але без будь-яких масок, якимось йому дуже пасувало. Він будував культуру, але сам був явищем культури, відмінно усвідомлюючи це. Він був не просто носієм знань, у певному розумінні він сам був утілене знання. Відважне, титанічне, сумне, сиве і, як багатьом видавалося збоку, нікому не потрібне знання. Знання відливалось в тексти та бесіди, дихало, страждало, жартувало, розмовляло з друзями, ходило до крамниці. В його манері говорити про книги, про природу, про людей і навіть про їжу, добротності якої він завжди приділяв велику увагу, були свого роду чистота і завершеність стилю. Перечитуючи тепер — десятки років по тому — «Кентавра Хирона», я несподівано почув живі інтонації автора:

Язон запитує Кентавра:

«Навчи, батьку, як нам зловити Залізного Вепра!» Відповідає Хирон: «Піти та зловити. Хіба боги Олімпа запитують? Воліють здолати — і долають. Треба вміти воліти, як боги воліють. Сьогодні не втішний день для Хирона. Сьогодні він утратив героїв».

Часом це звучало як догана, коли треба було зазначити якусь необачність або нерішучість: «сьогодні не втішний день для Хирона». Якщо не тими самими словами, то приблизно в такому ключі. Пам'ятаю, Хирон зажадав чомусь негайно принести йому один його захований рукопис (він їх

неперервно ховав деінде), а хлопчина-першокурсник, яким був я, зі Знання-Храмом у портфелі вирішив по дорозі, не зателефонувавши, ще й заскочити до приятельки — о, наскільки не втішним був той день для нього та для мене! Дві години Знання вешталось незнамо де, коли на кожному кроці на нього чатувала смертельна небезпека. Тоді я ще не мав досвіду загублення рукописів, я не цілком міг збагнути той великий гнів — до серцевого нападу в обох; ту догану я запам'ятав на все життя. І все ж мудрість Хирона була тоді ще сильніша, ніж сила Залізного Вепра.

Актеон запитує Хирона, чому злигодням та втратам він дає засріблювати його волосся. Той відповідає: «Ти, хлопець, маєш рацію. Так казав я вам і собі. Я бачив втрати — і свої і чужі, але тоді я ще не пізнав їх. Утрату пізнають, коли люблять. Тоді вперше чуєш голос Ананки-Невідворотності. Я чув її голос. І навчаюся зараз новій мужності, міцнішій, ніж колишня».

Так писав Яків Голосовкер, і саме по собі виходило, що так і жив. Без будь-якого награшу. Ананка-Невідворотність, пізнання втрат, мужність, дедалі міцніша, ніж колишня. З виглядом та словами мудрого титана, за два кроки від Залізного Вепра.

V

При цьому думка його була внутрішньо світлою. Вона не ховалася в тінь від сонця, на ній не було помітно слідів вепрових ратиць. Вона струменіла або торувала собі шлях вперто, потужно, не зупиняючись. Звертаючись сьогодні до його текстів, я пригадую їх вимовленими. Вони спресувалися в моїй пам'яті, бо вимовлялись мислителем, який не міг чекати, доки його видадуть. Яків Емануїлович мислив і проповідував і за чайним столом, він не мав порожніх, незасіяних думкою полів часу, заялжених базіканням. «Уява, імагінація, абсолют, інстинкт культури...» немовби ширяли навколо нього. Але що було приховано у коренях цих слів? Яка здогадка, інтуїція, ностальгія живила їх на тій глибині, на якій думка ще не народилася, «вона і музика і слово» (Мандельштам).

Цю трошки привідкриту глибину я знаходжу у слові «безсмертя». «Безсмертя» раз у раз спливає в його думках, хоча справжній «потяг» до нього радше приховано, ніж оголошено привселюдно. Не «безсмертя душі», не «воскрешення чудо» — його було одразу відхилено, але навзамін знайдено інше, не просто знайдено, а й по-своєму прожито, закинута у світову думку, в «уяву іншого». «Боротьба смертного за своє безсмертя, гордовите почуття свого права на безсмертя, його суперництво з богами, жадоба слави як жага увічнити себе, — ця велика тема багатше за інші розвинена й до кінця розкрита у міфології еллінів, виражаючи повне торжество логіки образу при його просуванні по кривій смислу» («Імагінативний Абсолют»).

Міфологія еллінів була для Голосовкера не музеєм, але билицею його життя, тим непогаслим світлом, яке, згадаймо ще раз Мандельштама, «как вечный полдень длится». Долучившись його тепла, Голосовкер міг твердо

вистоювати проти хижацького світу, що обложив його. В його сповіданні «спасіння (було) від еллінів», у тому втраченому й відновлюваному ним раю, де єдиним первородним гріхом була відсутність уяви, невіра в наснагу «чудес», наділених волею митця казковим «сміслом безглуздя». «Чистим чудесним відкривається обітована країна з її карикатурою на неї ж — країною навиворіт» («Логіка міфу»). Але найчудесніше в цій країні те, що це не царина якихось надзвичайних шкереберть поставлених об'єктів, а те, що вона підвладна людській уяві, яка неперервно створює з людей та предметів небувалі комбінації, що кидають виклик формальній логіці та здоровому глузду. Щоправда, здоровий глузд міг народитися пізніше за міф або ж, коли вони обидва були немовлятами, мирно співіснувати один з одним. Але найцікавіші комбінації виникають з ідей, які дивним дивом стають речами. «Донауковий світ не знає “реалізму законів”. Він знає тільки “реалізм речей”. Тому його імагінативні образи і навіть метафори — це для нього речі» («Імагінативний Абсолют»).

Саме слово «Абсолют» видається холодною та жорсткою раковиною, в якій дихала, пульсувала туга за безсмертям.

Міф оперує думками та образами мов живими тілами, але тілами, що скинули свою тілесну вагу, подолали силу земного тяжіння. З воління уяви вони легко переміщуються й опиняються у немислимих ситуаціях. Вони можуть стати новими сутностями і навіть пророцтвами, подібно до античного «тіла тіні», в якому Голосовкер угледів майбутній відбиток ще не відкритого електрона. На його думку, це завбачена тінь аїда сповістила собою про народження тої фізичної реальності, яка з'явиться через тисячоліття. «Об'єкти науки про мікросвіт, — стверджує він, — створено за образом і подобою об'єктів мікросвіту. Уявою пізнають» («Імагінативний Абсолют»).

Уява одночасно створює ідеї й пізнає їх як смислообрази. Сміслообраз — це пізнана, конкретно осмислена ідея. Він народжується з інстинкту смислотворення, який викликає до життя зажадані ним форми. «Образ не є обов'язково художній образ, зовнішній образ. Образ є передусім внутрішній образ, внутрішня форма, в якій міститься смисл. Внутрішня форма не має ні довжини, ні ширини, ні висоти: вона має тільки глибину, і ця глибина є безмежною, — вона є апейрон» («Імагінативна естетика»).

Безмежність розкривається як внутрішня могутність людини; в системі Голосовкера (він аж ніяк не цурався слова «система») вона була антропологічним проектом. Філософія є мистецтво, не стомлюється він повторювати, вона живе за законами, які ближчі до поезії, ніж до лірики, й еллінський міф — мова її звістки. Це звістка про внутрішній потяг, або дух уяви, закладений в людину, який не тільки торує шлях науці, а й утверджує своє неперепутне буття в «смислообразах» культури саме тоді, коли стає їхнім розпорядником. Голосовкер не хоче бути академічним дослідником античності, яким він постає для стороннього погляду, тлумачем міфів або навіть винахідником їх, він почувується повноправним їх мешканцем. І коли він повторює і навіть

вносить в епіграф як гасло свою подвоєну максимуму «Естетика у еллінів — онтологія, міфологія у еллінів — гносеологія», то має на увазі передусім науку про буття, свою теорію пізнання, хоча й цілком широко та науково приховану за посиланням на еллінів. Звертаючись до Прометея («Оргіазм і число»), він відзначає у ньому передусім дар провидця, який все знає задалегідь і все ж торує «героїчний шлях до культури», він здобуває мистецтво знання, яке власне стверджує буття створених ним предметів або міфів. І коли від міфів залишаються самі уламки, він збирає їх в єдине ціле, створюючи філософське знання в образах. У вигляді *сказань*, що нібито існували.

У його сказаннях людина є безсмертною, але лише через те, що живе в культурі і сприймає всю її спадщину, вихоплює, точніше, захоплює знання про свою імагінативну божественність. Проте знання, видобуте у богів (тобто плодів його потужної творчої фантазії) і дароване відтак людям, нерідко прирікає його на муку. Таке знання втілює Прометей, і через те воно стає його карою. Несподівано й надзвичайно проникливо Голосовкер розкриває механізм цього знання, що карає, у книзі «Достоевський і Кант».

Можливо, це найвитонченіша і zarazом найжорстокіша суперечка з Кантом, яка існує у світовій філософії. «Достоевський розсекретнює Канта», — пише автор; насправді це робить він сам, устами та вчинками братів Карамазових. Він розверзає «пекло розуму», приховане у «Критиці чистого розуму» під виглядом суперечки Тези з Антитезою, явленої та розіграної у долях Олексія, Івана та Дмитра. Кант, якого не надто часто згадувано в його книзі, несподівано перевдягається в Достоевського й оголюється під пером дослідника — вишукано й нещадно. Це не лобове заперечення, подібне до неприйняття Канта отцем Павлом Флоренським, не перелицьований екзистенційний бунт Кіркегора проти «всепояснювального» хисту раціоналіста, але слідування за розумом (в особі «криптокантіанця» Івана), який втрачає самого себе на вершині свого самопізнання.

При цьому Голосовкер, що постає як уважний читач із дивовижною аналітичною технікою, не нав'язує жодних висновків. Він, слідом за Достоевським, вибравшись із пекла пізнання, в якому одна думка заперечує іншу, пропонує лише «ніжність до надії на якийсь світлий, великий прямий кришталевий шлях і сонце наприкінці його» («Достоевський і Кант»).

Це означає «мистецтво: там, де людина гине в істині, там, де вона рятує себе у красі» («Достоевський і Кант»).

Краса (думки, образу, книги, вчинку), що рятує, є інобуття істини, нехай і навіть найважчої для життя.

Гадаю, красою Голосовкер рятував не себе, а інших. [...]

VIII

Останні роки його життя — історія суцільного болю. Біль часто-густо нівечить, трошить. У книзі «Цікаве» він якось написав: те, що вважали геніальним, може згодом постати і як потворне.

Геніальне — первісним чином притаманне його особистості — почало викривлюватися, втрачаючи свій внутрішній образ, свої іконописні, майже жрецькі риси. (Пам'ятаю, коли ми гуляли з ним неподалік від храму на Горобиних горах, старі баби, що виходили звідти, норovali підійти до нього під благословення, від чого Яків Емануїлович не без сарказму відмахувався.) Та попри все манія переслідування у її клінічній формі, на яку він страждав в останні роки життя, не зробила його остаточно жалюгідним, хоча нібито все доклала, щоб домогтися цього. Та й чи не була ця манія просто реакцією незламаної особистості на іншу манію переслідування, що стала політикою, однією з незліченних жертв якої він сам був упродовж чи не всього життя? Пристрої для підслуховування, які він скрізь шукав, вмонтувалися передусім у людську душу.

Те, що завжди здавалося йому немислимим, — що рукописи його перетворюються на порох або будуть ізнову спалені, що думка зникне, — раптом вочевиднилося для нього. Згадаймо, що писав юнак про незнищенність цієї юнацької думки (той юнак — alter ego автора). Тепер того юнака більше не було. Був божевільний старий, його розбите життя, приреченість. Пам'ятаю його восени 63-го року; притиснувши руку до чола, з розкуйовдженою бородою та сивими патлами, він майже біжить по Арбату, гучно — на всю вулицю — повторюючи: «Тепер все загинуло! Все загинуло! Тепер кінець! Кінець! Кінець геть усьому!» Загинуло — що? «Антологія»? Думка? Праця життя? Творча думка, безсмертний інстинкт, надія, саме життя, нарешті? Маючи хоча б краплину уяви та співчуття, вражені перехожі могли б тоді побачити в ньому короля Ліра в степу. В його хворобі була своя статура, своя «логіка чудесного», але навиворіт. У ньому не було тієї притаманної психічно хворим безформної, безглуздо тупої тяжкості, що іноді так гнітить. Слідуючи в житті за «вічними супутниками» та найінтимнішими друзями — Гьольдерліном, Ніцше, за кентавром Хироном, він наразився й на їхній кінець.

«Прийміть же і мій відхід як радість, — заповідав Хирон. — Навіщо жити далі Хиронові?»

Не могу я більше шукати коріння пізнання. Не могу ходити по землі: не піднімають мої ноги моє тіло, не в змозі вони підняти і справу мою... Весь я повний страждання. Вже давно перехлюпнуло воно через край. Лише засмучую своєю мукою інших. Мій зір каламутнішає, і незабаром я буду сліпим, як Тиресій. Тьмяніє моє прозріння разом з очима. Не бачачи світу, не зможу я думкою створювати нові світи! Але ж у цьому вся радість думки».

Радість думки, вже зникла, була вміщена у масивній теці, на якій власноруч було написано: «ІМАГІНАТИВНИЙ АБСОЛЮТ». Тека була єдиним помешканням для Абсолюту, будинком без дверей. За тих часів, коли Голосовкер утілював свою думку, в офіційному світі думки доживало свого віку так зване «основне питання філософії». У кожного на вході воно одразу запитувало: «Як ти віруєш, що є первинним? Матерія чи свідомість?» І саме

відповідало, рублячи з плеча: знаємо твердо, матерія первинна, і там, де стоїть наша влада, свідомість відображає матерію, як і належить, непорушно і партійно. Тих, чия свідомість ухилялась від правильного відображення, основне питання до мислення не допускало і ставило під суворий нагляд (це була «філософія проковтнутих аршинів», як іменував її Яків Емануїлович). За тих часів його перемога завершалась нотою якоїсь грайливої гастрономічної тріумфальності: доведення існування пудингу є його поїдання (у вільному перекладі з енгельсівсько-англійської). Доведенням небуття ідеалістичної філософії було так само її поїдання. Адже не для того держава озброїлась непохитним марксизмом, щоб запускати умовисновки в небо, зняряддя це кували як молот і як сокиру. Ідеалістична філософія існувала в минулому як діалектичний етап становлення думки, що прийшла до влади; повалена, вона й сьогодні животіє у приреченому існуванні на Заході, перебуваючи на утриманні буржуазії і обслуговуючи її інтереси. Але на території переможних ідей жодної служниці чужих панів просто не може бути. А ту «філософію», яку хтось ще підгодував, хтось звідкілясь засилав, належало негайно зжерти й забути.

Мені здається, що «Імагінативний Абсолют» було зжерто цим переможним основним питанням в якомусь похмільному сні. Принаймні воно навіть не здогадувалося про його — Абсолюту — існування. Але творець його чудово бачив, як помирає його праця під ратицями звіра, що затоптує його на смерть. Перекладати еллінських поетів — це ще так-сяк, позаяк було дозволено й рекомендовано збагачувати свою пам'ять всіма багатствами, що їх виробило людство, але вигадувати нісенітничі про Абсолют, коли ми ось-ось переженемо Америку з виробництва м'яса та молока?.. Сокира, рубаючи, не відрізнялася субтильністю. Для Голосовкера це означало: для його полум'яної думки, для інстинкту уяви, що пульсує зсередини, у цьому світі місця немає. Що нам, після стількох винищувальних пожеж, журитися ще й за Абсолютом? Але Яків Емануїлович, який на все волів дивитися з точки зору вічності, тут якраз ніяк цього погляду поділяти не міг. Він був як батько, що обожнявав свою пізню дитину, якому сказали: ваш випадок безнадійний; тут ми вашого сина лікувати не вміємо; шукайте засоби за кордоном.

І він почав був шукати. Але де, як, у кого? Як було врятувати Думку у товстій теці? Це була доба, коли ідея передачі *туди* була ще надто новою. Це було рівнозначним участі у холодній війні на боці противника, і розплачуватися за це належало не тільки скромним добробутом, «але повною загибеллю всерйоз». Пастернак передав свій роман — і виграв. Він помер переможцем, повторював Голосовкер. Але до нього самого не ходили жодні іноземці (та й співвітчизники майже не ходили). Як передати? Просто підійти на автобусній зупинці до першого-ліпшого іноземця — і тицьнути теку в руки? І вже складались фрази різними європейськими мовами, щоб переконати іноземця в культурній цінності передаваного. А якщо той віднесе «Абсолют» на Луб'янку? Якщо його завербовано і спеціально заслано, щоб

викрасти його, Голосовкера, Думку? (Бідолашний Яків Емануїлович, боюся, ні на Луб'янці, ні на заморській Антилуб'янці навряд чи хто-небудь присилував би себе її прочитати.) «Ось вони вже почали будувати багатопроверховий будинок навпроти моїх вікон — хіба тобі не зрозуміло, навіщо?» [...]

XI

Останнє, що я пам'ятаю в один з останніх місяців його життя: обличчя, яке зробилось майже жакливим, викривлене судомами та крововиливом в око, скорцюблену постать у дверях і притиснений до грудей рукопис «Імаґинативного Абсолюту»⁵, його, Голосовкера, крихке тутешнє безсмертя у пожовклих аркушиках. Нині воно стало настільки вразливою, приреченою річчю, з якою він не розлучався ні на хвилину, ховаючи під матрацом ліжка своєї палати (щоб не поцупили!). Він узяв цей рукопис із собою, коли проводжав мене до сходів, до зачинених дверей лікарні.

«Ті, хто справді відданий філософії, зайняті, по суті, тільки одним — помиранням та смертю», — говорив Сократ. І тому Яків Емануїлович Голосовкер, що помер в «юродомі» (інший термін із «Спаленого роману», що у житті означав лікарню Кашенко), помер воістину філософом, випивши до денця призначену йому цикуту. Помирання було його останньою філософією. Вона виростала з усього його життя, з його «трагедії Розуму», для якої немає розв'язку в його каторжанському світі, навіть осяяному сонцем «імаґинативної» античності. Для зовнішніх, тутешніх наших очей вона стає хворобою. Хворобою сліпоти, що вражає нашу видючість. Але життя такої людини, щоб бути до кінця зрозумілим, вимагає ще й видючості сліпоти. Це означає: відмови від звичних критеріїв, від життєвих, соціальних, раціональних пояснень. Розум його перестав бачити, дух залишився по-своєму видючим. Тим більшої духовної видючості вимагає його смерть.

Видючість говорить нам, що думку не можна розв'язати тільки на шляхах чистої думки. Що вона врешті-решт завжди впирається в безум, якщо не відкривається Духові. Не тому, що народжується від інстинкту пізнання, але Тому, що приймають як дарунок.

Помер Яків Емануїлович Голосовкер по-лікарняному, якимось образливо по-радянськи. Невдале падіння, перелам шийки стегна, багатоденне лежання майже у повній нерухомості, пролежні на спині, запалення легень, швидка смерть. Його нікому було перевертати. І подарувати частинки свого безсмертя йому також було нікому. Він помирав «бездітним» і розореним; незважаючи на хворобу, він не забував про це до останнього дня. Урну з його прахом захоронено на переделкінському кладовищі, майже навпроти могили Пастернака. На могильному камені вибито зображення Голосовкера усміхненого, «олімпійського», покликаноного дарувати знання. Я

⁵ 2012 року цю книгу нарешті було опубліковано в Томську.

пам'ятаю його переважно інакшим. «Внутрішнім велінням» моїм було розповісти не про книги його, але про те, що завжди залишається поза їхніми сторінками.

Що залишилось від цієї зустрічі, що простяглася крізь усе життя? Радість пізнання, пам'ять про трагедію розуму, пережиту в особистості, долю та смерть, обов'язок незавершеної, несподіваної, незаслуженої дружби, нерозділений біль. Але найвиразніше — всупереч давності, всупереч відмінності віросповідань — вдячність.

1987, 2012

Володимир Зелінський — есеїст, публіцист, перекладач. За радянських часів працював в Інституті філософії Російської академії наук, звідки був звільнений за публікації на Заході. Нині настоятель парафії «Усіх тужливих радості» (Брешія, Ломбардія).
